

CUTREMURE DE PĂMÎNT ȘI MENTALITĂȚI COLECTIVE ÎN ZORII EPOCII MODERNE DIN ROMÂNIA (1680—1830)

Noile demersuri istoriografice din ultima jumătate a secolului nostru au redimensionat aria de investigație a istoricului, oferind anchetei istoriografice teritorii vaste, nebănuite pînă nu demult. Au devenit astfel obiect al investigației istoricului demografia, climatologia, epidemiologia, imaginarul, mentalitățile etc.

Relațiile omului cu mediul natural — o istorie cu bază geografică așadar, cum o dorea Lucien Febvre și cum a realizat-o Fernand Braudel¹ — nu constituie deloc o temă marginală și rămîn un mare capitol de istorie încă insuficient restituit.

În atenția noastră stă doar o infimă parte din această vastă problematică a relațiilor omului cu mediul natural, anume impactul calamităților naturale asupra societății umane, implicațiile acestora asupra gîndirii și sensibilității colective, într-o perioadă anume. Calamitățile naturale — epidemii, incendii, inundații, cutremure de pămînt — au constituit momente grave, de ruptură în evoluția oricărei societăți. Manifestarea lor, mai mult sau mai puțin previzibilă, a pus indivizii și comunitățile umane într-o *situație-limită*, aparent fără ieșire, care generează mutații multiple în planul psihologiei colective. Starea de surpriză și derută generează o multitudine de sentimente, gînduri, comportamente confuze și spontane necenzurate și necontrolate îndeajuns de convențiile sociale și regulile bunului simț comun, care în situații normale estompează sau ascund adevăratele dimensiuni ale personalității umane.

Studiul comunităților umane în asemenea momente dramatice ne poate oferi instrumentele adecvate spre a pătrunde în mecanismul intim, atît de complicat și greu accesibil, al mentalităților. În paginile care urmează ne vom ocupa de impactul cutremurelor de pămînt asupra vieții comunităților umane din societatea românească în pragul epocii moderne.

Alături de alte forțe stihinice care au tulburat viața oamenilor, a comunităților umane în general, cutremurele de pămînt, mișcări telurice generate de forțe necunoscute din adîncuri, au contribuit într-o măsură însemnată la menținerea unei atmosfere de teamă și insecuritate. Mai mult decît epidemiile, a căror apariție poate fi prevăzută cu cîteva luni înainte, mai mult decît inundațiile, de proporțiile cărora ne putem în general da seama și în aceste condiții putem lua unele măsuri spre

¹ Lucien Febvre, Lionel Bataillon, *La terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*, Paris, 1922; Fernand Braudel, *Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949; București, Meridiane, 1985.

a le atenua violența, cutremurele de pământ sînt, dintre toate calamitățile, cele care îl surprind pe om în cel mai înalt grad². Cutremurele de pământ au fost și rămîn o calamitate mereu prezentă în istoria umanității, dacă ne gîndim la marile catastrofe care au zguduit lumea antică, epoca modernă sau chiar imediată noastră contemporaneitate³.

Dacă omul zilelor noastre s-a eliberat de sub imperiul nefast al unora dintre aceste calamități (epidemii, epizootii etc.) uzînd de mijloacele oferite de progresele științei și tehnicii, cutremurele de pământ continuă să rămînă o prezență activă și amenințătoare în viața comunităților umane, prin imensele pagube materiale pe care le provoacă, prin victimele omenești, dar mai ales prin panica și psihoza colectivă de proporții care le însoțesc de fiecare dată. Așa cum remarcă Bernard Vincent, „istoricul nu trebuie să uite că, dacă ciurma e un mare personaj al trecutului, cutremurele de pământ sînt de asemenea ale trecutului, dar și ale prezentului”⁴.

Adevăratele cauze care provoacă aceste mișcări bruște ale scoarței terestre, pe verticală, pe orizontală sau torsionale, sînt fenomene de natură geofizică, dislocări subterane sau chiar erupții vulcanice⁵. La scară planetară specialiștii au identificat zone geografice favorabile activităților seismice. Dintre acestea, zonele seismice de notorietate sînt regiunile Golfului, Mediterana, Marea Caraibilor, lanțul de foc al Pacificului etc.

România se încadrează în marea plăcă eurasiatică, caracterizată de o seismicitate moderată, cu evenimente seismice ieșite din comun ce se manifestă la intervale de 30—50 de ani. Au fost identificate pe teritoriul românesc următoarele zone epicentrale: Vrancea, Făgăraș, Oltenia, Banat, Oradea, Maramureș, Moldova de Nord, Dobrogea. Se remarcă prin amplitudine, energia degajată și aria de propagare seismele cu epicentrul în zona Vrancei⁶.

Pentru epoca de care ne ocupăm, frecvența cu care s-au manifestat aceste fenomene este relativ ridicată, sursele consemnînd un număr de 174 de cutremure. Dăm mai jos graficul cutremurelor resimțite pe teritoriul României între anii 1680—1830⁷.

² Bernard Vincent, *Les tremblements de terre dans la Province d'Almeria (XV^e—XIX^e siècles)*, în *Annales*, 3/1974, p. 568.

³ Printre cutremurele catastrofale care au zguduit lumea antică amintim seismul din 5 februarie 62 e.n., care a distrus aproape în totalitate orașul Pompei și alte așezări din sudul Italiei, vezi Robert Étienne, *Viața cotidiană la Pompei*, București, 1970, p. 25—35; Seneca, *Scrieri*, București, 1981, p. 257—263. Seisme de intensitate deosebită mai aproape de zilele noastre sînt cele care au distrus Lisabona (1 noiembrie 1755), San Francisco (18 aprilie 1908), Messina și Reggio (28 decembrie 1908), vezi Gh. Petrescu, *Cutremurele de pământ*, București, 1959, p. 31—35. Dintre marile cutremure manifestate pe teritoriul României trebuie amintite cel din 9—10 noiembrie 1940 (*idem*, p. 36—37) și de asemenea cel din 4 martie 1977, vezi *Cutremurul de pământ din România din 4 martie 1977*, sub coord. acad. Ștefan Bălan, București, Ed. Academiei R. S. România, 1982 (cu o bogată bibliografie).

⁴ Bernard Vincent, *op. cit.*, p. 386.

⁵ Gh. Petrescu, *op. cit.*, p. 305—311.

⁶ *Cutremurul de pământ din România...*, p. 20—27.

⁷ Apud Aurelian Florinesco, *Catalogue des tremblements de terre ressentis sur le territoire de la R.P.R.*, Bucarest, 1958, p. 15—34.

- 1681 — august, 19 — orele 1—2, Moldova, Țara Românească, Transilvania (Vrancea, Țara Bîrsei, Secuime, sudul Moldovei),
 1681 — septembrie, 16, Iași,
 1681 — septembrie, 18, Iași,
 1681 — septembrie, 24, orele 3,30, Transilvania, Țara Bîrsei,
 1681 — decembrie, 26, Iași,
 1683 — noiembrie, 24, orele 5—6, Brașov,
 1689 — septembrie, 12, orele 22—23, Brașov,
 1690 — ianuarie, 7, orele 10—12, Brașov, Sighișoara,
 1692 — noiembrie, 9, orele 0, Transilvania,
 1693 — octombrie, 2, Brașov,
 1698 — septembrie, 3, orele 22, Sibiu, Brașov,
 1701 — iunie, 12, orele 1—2, Țara Românească, Transilvania,
 1703 — noiembrie, 19, Țara Bîrsei, Brașov,
 1705 — aprilie, 7, Țara Bîrsei, Brașov.
 1711 — octombrie, 11, orele 1—2, Secuime, Țara Bîrsei, Brașov,
 1715 — decembrie, 5, Brașov,
 1717 — decembrie, 5, Brașov,
 1719 — august, 12, orele 1, Brașov,
 1723 — decembrie, 9, orele 6—7, Țara Bîrsei, Brașov,
 1724 — ianuarie, 29, orele 20, nord-vestul Transilvaniei,
 1725 — februarie, 13, Brașov,
 1728 — septembrie, 23, orele 17, Secuime,
 1730 — aprilie, 6, Brașov,
 1730 — octombrie, 13, orele 0, Brașov,
 1733 — ianuarie, 10, orele 9,45, Sibiu și împrejurimi,
 1734 — iunie, 10, Moldova, Focșani,
 1738 — martie, 26, Transilvania,
 1738 — iunie, 11, orele 9,30—12, București, Iași, Focșani, Buzău, Secuime,
 1738 — iulie, 30, Transilvania,
 1739 — ianuarie, 3, orele 17—18, Brașov,
 1739 — februarie, 4, Banat, Timișoara,
 1740 — (?), Muntenia,
 1740 — martie, 20, orele 3—4, Satu Mare, Carei,
 1740 — aprilie, 5, orele 20—21, Brașov,
 1742 — martie, 2, Brașov,
 1742 — aprilie, 6, orele 2,45, Transilvania,
 1744 — ianuarie, 15, orele 8,30, Țara Bîrsei, Secuime,
 1746 — decembrie, 7, orele 2—3, Mediaș, Sibiu, Brașov,
 1747 — ianuarie, 15, Transilvania,
 1747 — mai, 2, orele 4, Transilvania,
 1748 — martie, 30, Făgăraș,
 1748 — mai, 22, Sibiu și împrejurimi,
 1749 — noiembrie, 28, orele 18, Țara Bîrsei, Brașov,
 1754 — octombrie, 21, Oradea, Beiuș, Arad,
 1755 — ianuarie, 12, Sibiu,
 1755 — aprilie, 16, Brașov,
 1755 — noiembrie, 11, Brașov, Prejmer, Țara Bîrsei,
 1763 — iunie, 28, Banat,
 1764 — ianuarie, 1, Cluj,
 1765 — septembrie, 10, Brașov,
 1765 — septembrie, 13, Secuime,
 1766 — august, 16, orele 6,30, Țara Românească, Moldova, Transilvania,
 1766 — august, 16, orele 22, Țara Românească, Moldova, Transilvania,
 1766 — septembrie, 3, Banat,
 1766 — septembrie, 5—24, 9 cutremure,
 1767 — aprilie, 22, orele 3, Secuime,
 1767 — mai, 24, orele 11, Secuime,
 1767 — mai, 26, orele 0, Secuime,
 1768 — ianuarie, 5, orele 5—6, Brașov,
 1768 — noiembrie, 18, Banat,
 1778 — ianuarie, 18, Transilvania (Sibiu, Brașov), Țara Românească, Mol-
 dova (Vrancea),

- 1781 — octombrie, 20/21, Secuime,
 1781 — decembrie, 10, orele 0, Satu Mare, Maramureș,
 1783 — octombrie, 26, orele 3, Baia Mare,
 1784 — ianuarie, 23, orele 10, Sighetul Marmăției, Maramureș,
 1784 — februarie, 1, Satu Mare,
 1784 — martie, 12, Secuime,
 1784 — martie, 21, Secuime,
 1785 — iulie, 22, Cluj,
 1786 — februarie, 15, orele 8, Cluj,
 1786 — martie, 15, orele 23, Satu Mare,
 1786 — noiembrie, 18, orele 19, Oradea,
 1786 — decembrie, 3, orele 16, Transilvania,
 1787 — ianuarie, 18, Sibiu, Făgăraș, Brașov,
 1787 — martie, 27, București,
 1790 — aprilie, 6, orele 21,29, Banat, Transilvania, Brașov, București, Roman, Iași,
 1790 — aprilie, 12, orele 2, București,
 1791 — ianuarie, 3, orele 11, Baia Mare, Maramureș,
 1793 — aprilie, 2, orele 22,30, Sibiu, Brașov, Hațeg, Caransebeș,
 1793 — noiembrie, 27, orele 19, Sibiu, Cislădie, Brașov, Țara Românească,
 1794 — februarie, (?), București,
 1794 — octombrie, 12, orele 7,30, Sibiu,
 1794 — noiembrie, 4, orele 7,23, Sibiu,
 1795 — martie, 3, Bihor,
 1797 — martie, 9, Timișoara,
 1797 — octombrie, 18, Timișoara,
 1797 — octombrie, 19, 10 cutremure succesive, Banat, Arad,
 1798 — martie, 14/25, București, Brașov,
 1798 — martie, 15/26, București, Brașov,
 1799 — februarie, 20, orele 7, Banat, Timișoara,
 1800 — iulie, 6, Timișoara,
 1801 — februarie, 22, orele 3,30, Banat,
 1802 — octombrie, 12/26, București, Craiova, Iași, Sibiu, Făgăraș, Deva, Focșani, Secuime etc.,
 1802 — octombrie, 15/27, București,
 1802 — octombrie, 16/28, București,
 1802 — noiembrie, 7, Țara Românească, Transilvania,
 1803 — aprilie, 2, orele 19,15, Brașov,
 1804 — septembrie, 21/octombrie, 2, Iași,
 1808 — octombrie, 26, Focșani,
 1810 — ianuarie, 2, Arad,
 1810 — iulie, 27, orele 7, Sibiu,
 1810 — iulie, 28, orele 6, Sibiu,
 1810 — iulie, 29, orele 12, Sibiu,
 1810 — iulie, 30, orele 4, Sibiu,
 1812 — martie, 5, orele 14,30, București,
 1812 — mai, 5, orele 14, București,
 1813 — ianuarie, 20/februarie, 1, București,
 1813 — ianuarie, 30, orele 8,30, București,
 1813 — februarie, 1, orele 0,30, București,
 1813 — februarie, 2, orele 2—4, București,
 1813 — martie, 20, orele 7, București,
 1813 — martie, 22, București,
 1814 — august, 31, Vaslui,
 1817 — septembrie, 30/octombrie, 12, orele 9, București,
 1817 — octombrie, 12, orele 15, București,
 1818 — martie, 12, orele 15, Baia Mare,
 1818 — aprilie, 10, orele 6, Timișoara,
 1818 — iulie, 30, orele 10, Iași,
 1818 — iulie, 30, orele 24, Iași,
 1819 — iunie, 30, orele 6,30, Carei, Satu Mare,
 1819 — aprilie, 8, Banat, Timișoara,
 1820 — aprilie, 23, Banat,

- 1821 — februarie, 10, orele 2, Țara Românească, Transilvania, Moldova, Basarabia,
 1821 — iunie, (?), Moldova,
 1821 — august, (?), Moldova,
 1821 — septembrie, 17/29, Moldova,
 1821 — noiembrie, 17, orele 14, Moldova, Țara Românească,
 1823 — ianuarie, 5, orele 3, Baia Mare, Sighetul Marmăției,
 1823 — februarie, 9, orele 18,30, București, Iași,
 1823 — mai, 7, orele 17,30, București,
 1823 — mai, 9, București,
 1823 — iunie, 11, orele 9, Bihor,
 1823 — iulie, 29/august, 10, București,
 1825 — februarie 7, orele 14, București,
 1825 — februarie, 17, orele 20, București,
 1826 — august, 19, Basarabia, Tighina,
 1827 — octombrie, 2/14, orele 20,35, București, Iași, Basarabia,
 1827 — decembrie, 26, orele 20,30, București, Deva,
 1828 — ianuarie, 16, Bihor, Banat,
 1829 — aprilie, 11, orele 22, București,
 1829 — iunie, 30, Bihor,
 1829 — iulie, 1, orele 3, Oradea, Bistrița,
 1829 — iulie, 2, Satu Mare, Bistrița, Carei, Gherla, Dej, Brașov, Cluj, Secuime, Maramureș,
 1829 — iulie, 4, orele 8,30, Satu Mare, Carei, Bistrița, Gherla, Dej, Brașov,
 1829 — iulie, 7, Satu Mare, Carei, Bistrița, Gherla, Dej, Brașov,
 1829 — iulie, 8, Brașov,
 1829 — iulie, 17, Vălenii-de-Munte, București,
 1829 — iulie, 27, Vălenii-de-Munte, București,
 1829 — iulie, 30, orele 17,15, Banat,
 1829 — august, 3, orele 0, Carei, Oradea,
 1829 — august, 30, Satu Mare, Bihor, Banat,
 1829 — septembrie, 23, Satu Mare, Bihor,
 1829 — octombrie, 11, orele 20, Tulcea, Ismail, Chișinău,
 1829 — noiembrie, 16, Sibiu,
 1829 — noiembrie, 17, orele 13, București,
 1829 — noiembrie, 20, orele 4, Iași,
 1829 — noiembrie, 20, orele 19—20, Iași,
 1829 — noiembrie, 23, București,
 1829 — noiembrie 14/26, orele 3,40, Sibiu, Mediaș, Alba Iulia, București, Cîmpina,
 1829 — noiembrie, 26, orele 19—20, București, Iași,
 1829 — decembrie, (?), Sibiu,
 1830 — aprilie, 25/mai, 7, București,
 1830 — iulie, 1, orele 5, Sighetul Marmăției, Baia Mare,
 1830 — noiembrie 25, orele 4, Brașov.

Așa cum se poate remarca, avem de-a face cu un număr de aproximativ 174 de cutremure într-un interval de 150 de ani. Frecvența lor este foarte inegală. Dacă la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor se poate constata o relativă acalmie, în ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea și în cele trei ale secolului al XIX-lea avem de-a face cu o activitate seismică mai mult decît normală. Credem că nu poate fi invocată o mai slabă consemnare documentară în prima parte a intervalului, deoarece este știut că autorii de anale, memorii sau însemnări marginale consemnau cu conștiinciozitate acest fel de fenomene, chiar dacă amplitudinea lor era mai redusă.

Lipsa unor observații științifice nu a făcut posibilă înregistrarea amplitudinii reale la care aceste fenomene s-au manifestat. În ciuda acestui fapt, din însemnările celor care le-au fost contemporani și au suportat consecințele, se pot deduce diversele grade valorice. Acestea se eșalo-

nează de la „cutremur mai încetinel“, respectiv SLAB (1, 2, 3 grade), „cutremur nu tocmai tare, ci de mijloc“, respectiv MODERAT (4, 5 grade), „cutremur tare“, respectiv PUTERNIC (6, 7 grade) și „foarte tare“, „cumplit“, „groaznic cutremur“, respectiv FOARTE PUTERNIC (8, 9 grade)⁸. Din categoria acestora din urmă se remarcă câteva, este adevărat mai puține la număr, care s-au manifestat la proporții de-a dreptul apocaliptice. Este cazul cutremurelor din 11 iunie 1738, 6 aprilie 1790, 14/26 octombrie 1802, 14 noiembrie 1829 și 25 aprilie 1830, care au fost resimțite puternic în întreaga peninsulă balcanică sau chiar la scara întregii Europe⁹.

Urmările seismelor sînt numeroase și se manifestă în multiple planuri: economic, demografic, psihologic, degajabile fiind atît în situațiile conjuncturale, cît, mai ales, într-o durată de timp lungă. Se remarcă mai întîi pagubele materiale. Victime obișnuite ale cutremurelor erau, de fiecare dată cînd acestea se produceau, clădirile înalte, turnuri, biserici, ziduri de apărare ale orașelor sau ale cetăților¹⁰. Se înregistrează deseori și victime omenești¹¹, dar în comparație cu victimele provocate de alte calamități (ciumă, războaie etc.) acestea sînt sensibil reduse.

Consecințele cele mai profunde și asupra cărora vom stăruia mai îndeaproape sînt însă cele manifestate în plan psihologic. Sentimentele și atitudinile care îi încearcă pe oameni în asemenea momente — indiferent de spațiu și de timp — sînt diverse și contradictorii, materializîndu-se de cele mai multe ori în panică și psihoză de proporții neobișnuite. Cunoscutul scriitor chilian Pablo Neruda surprinde în memoriile sale sentimentul de spaimă ce cuprinde pe semenii săi în timpul deselor cutremure care zguduie curent orașele de pe coasta chiliană: „Este o spaimă cosmică, o bruscă insecuritate într-un univers ce se năruie și se destramă. Și în tot acest timp pămîntul tună înfundat cu un glas pînă atunci de nimeni știut“¹².

Dacă pentru oamenii secolului nostru superindustrializat cutremurele de pămînt continuă să trezească spaimă și un acut sentiment de insecuritate, ne putem imagina care erau sentimentele care-i animau pe semenii noștri de acum două sute de ani, într-o societate în care dotarea tehnică și mijloacele de securitate colectivă erau departe de cele oferite

⁸ Vezi Neța Iercoșan, Ana Iercoșan, *Cutremure de pămînt în județul Satu Mare pînă la 1900*, în *Satu Mare. Studii și comunicări*, V—VI, 1981—1982, p. 556, nota 11.

⁹ Grigore Ștefănescu, *Cutremurele de pămînt în România în timp de 1391 de ani de la anul 455 la 1874*, în *ARMSI*, 1901—1902, tom. XXIV, p. 15—16; vezi și Titus Roșu, *Inscripții și însemnări bihorene*, în *Mitropolia Ardealului*, XX, 1975, nr. 6—8, p. 549.

¹⁰ „Au fost cutremur mare în Moldova căzînd multe ziduri, au căzut și turla Golăi, s-au crăpat pămîntul la Eși și au ieșit apă și nisip. Și alte biserici și curți s-au smintit“, vezi Ilie Corfuz, *Insemnări de demult*, ed. Junimea, Iași, 1975, p. 293; „... multe mănăstiri s-au surpat și ziduri și mănăstirea Colții, zidul mănăstirii sf. Ioan din Focșani, au căzut multe odăi, turnurile bisericii, bolta, alte ziduri s-au dărăpănat“, *idem*, p. 249; „... și pe alte locuri multe biserici și case s-au sfărîmat și Colțea în București și alte case mari și mici... și din toate orașele cele din prinprejuriu din Tara Românească și Nemțească, cit acest rînd de oameni n-au mai pomenit așa cutremur înfricoșat.“, *idem*, p. 250.

¹¹ „... atunci s-au ruinat și biserica Mărgineni și toate casele și s-au ucis și doi oameni“, *idem*, p. 250.

¹² Pablo Neruda, *Mărturisesc că am trăit*, București, 1982, p. 71—72.

de secolul nostru. Din noianul de mărturii se desprinde un sentiment colectiv de neputință, în fața unor forțe supranaturale, copleșitoare la nivelul individului, dar și al colectivităților, condamnați și unii și alții de o inexorabilă fatalitate să nu poată întreprinde nici cea mai precară măsură pentru conservarea propriei existențe. Lipsa mijloacelor de protecție, manifestarea instantanee, neașteptată, efectul de surpriză mărește teama. Aceasta este trădată de cuvinte și expresii care se repetă obsesiv în însemnările timpului: „frică“, „spaimă“, „groază“, „înfricoșat“, „însăimântător“, „groaznic“¹³. Omniprezent în timpul seismelor, sentimentul de spaimă și insecuritate este amplificat la nivelul comunităților umane, unde prin contagiune mentală pune stăpânire pînă și pe caracterele cele mai puternice. „Pămîntul se cutremura și se ondula și se dărîmau clădirile cele de atîta vreme mari și însemnate, din cauza puternicei zguduiri s-au dărîmat în tot locul, și a izbucnit asfalt rău mirositor de care cine nu s-a înfricoșat? și ape de pucioasă din interiorul pămîntului pe care se leagănă și care-i sînt temelia?“¹⁴ De reținut că asfaltul și pucioasa aprinse aminteau de pedeapsa biblică a Sodomei și sugerează în imaginația colectivă o pedeapsă divină de proporții. Cutremurele sugerează de altfel o catastrofă de dimensiuni cosmice, cu consecințe imprevizibile: „De ar fi ținut mai mult — notează un alt martor ocular — poate că se strica și pămîntul cufundîndu-se, că la multe locuri s-au desfăcut.“¹⁵, în timp ce altul notează: „acest cutremur [14 octombrie 1802 — n.n.] era să ne piardă și să ne arunce pe toți în infern.“¹⁶

În cadrul mulțimilor eterogene, frica degenerază în panică, dînd naștere unor momente de adevărată isterie colectivă: „Duminică dimineața la 10 ceasuri de noapte s-au cutremurat pămîntul foarte tare, și fiind preoții la sfînta liturghie și cîntînd dascălii fericirile, fiind și mult norod adunat în biserică, se spăimîntase foarte partea bărbătească, iar partea femeiască țîpînd și răcînd cădea una peste alta, apucînd ușa mai nainte.“¹⁷

În asemenea momente de panică, sentimentul solidarității se diluează pînă la dispariție, considerentele de ordin afectiv și moral sînt înlăturate, singurul lucru care primează și în virtutea căruia indivizii acționează fiind doar instinctul de conservare. Solidaritatea mulțimii se dezintegrează, ca în atîtea alte cazuri, iar fiecare încearcă să se salveze singur, cu mijloacele pe care le are la dispoziție. În alte cazuri spaima acționează în sens contrar, cu efect inhibitor, paralizant. „Cît de înfricoșat a fost [acel cutremur — n.n.], n-am putere de cuvînt, ca să descriu cum se cuvine spaima teribilă “ — ne mărturisește cu spaimă un anonim¹⁸. Sentimentul de spaimă atinge dimensiuni paroxistice și datorită

¹³ „A fost un înspăimîntător cutremur aici în Moldova care a ținut 20 de minute, spre marea uimire și spaimă a oamenilor, cu toate că cei mai mulți erau la cîmp.“ *Cronica Ghiculeștilor*, ed. critică îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, 1965, p. 423.

¹⁴ Grigore Ștefănescu, *op. cit.*, p. 20.

¹⁵ Tudor Pamfile, *Pămîntul după credințele poporului român*, București, 1924, p. 51.

¹⁶ Grigore Ștefănescu, *loc. cit.*

¹⁷ Tudor Pamfile, *op. cit.*, p. 48.

¹⁸ Grigore Ștefănescu, *loc. cit.*

unor apariții stranii, înainte sau în același timp cu cutremurele — comete, eclipse etc. —, inexplicabile pentru oamenii vremii. Reale sau imaginare, acestea sporeau îngrijorarea și teama: „Ni s-au arătat o mare spaimă, o lumină mare din cer, apoi cutremur, sfărîmînd multe case, biserici, ziduri.”¹⁹

În acest univers imaginar, marcat de spaime, credințe și superstiții, condiția socială privilegiată, sau o relativă prosperitate economică nu constituiau o pavază și mai puțin un motiv de siguranță și securitate. O însemnare despre cutremurul din 14 octombrie 1802 atestă că acest nefecit eveniment a impresionat profund toată suflarea Țării Românești, unde „toți, mari și mici, au fost cuprinși de cutremur tare” [adică de frică — n.n.]²⁰. Alecu Văcărescu și Dionisie Fotino vor consacra tragicului eveniment care a zguduit întreaga comunitate un mănunchi de versuri²¹, ce constituie una dintre cele mai semnificative mărturii asupra stării de spirit de care este animată o colectivitate într-unul din cele mai dramatice momente ale existenței sale.

Manifestate ritmic, în durată lungă, spaimele și psihozele provocate de cutremure s-au repercutat adînc în psihologia colectivă, au marcat profund mentalitatea vremii. Dacă reconstituirea gamei de sentimente ce animă indivizi și colectivități nu ne permite să operăm o distincție între diferitele nivele mentale, deopotrivă impresionabile, inventarierea răspunsurilor la întrebări ce privesc cauzele și proveniența acestor fenomene este în măsură să ne indice o anume etajare în cadrele generale ale aceleiași mentalități tradiționale. Este de prisos să precizăm că în mentalitatea vremii, întîmplările ieșite din comun și aparițiile miraculoase, „minunile”, reprezentau prezențe cotidiene, pe deplin credibile și rareori contestabile, iar intervențiile forțelor supranaturale, malefice sau benefice, erau prezente și chiar deseori invocate. Nu trebuie deci să ne mire prea mult faptul că aceste calamități erau puse pe seama unor puteri oculte, iraționale sau pe seama unor ființe supranaturale. Astfel explicațiile date acestor fenomene se structurează pe mai multe nivele, dar în pofida unei largi palete de explicații, oamenii secolului al XVIII-lea

¹⁹ Tudor Pamfile, *op. cit.*, p. 57: „Simbătă zece ceasuri din zi [5 noiembrie 1821 — n.n.] s-au cutremurat pămîntul tare în două rînduri cu urlet mare... De miercuri de la două a lui octombrie pînă duminică în șase s-au făcut ceață peste tot pămîntul de nu s-au văzut soarele nicidecum. Și în ceața aceea au fost un cutremur ce s-au zis mare.” Grigore Ștefănescu, *op. cit.*, p. 24; „Să se știe că s-au cutremurat pămîntul [14 octombrie 1802 — n.n.] de care cutremur multe mănăstiri se dărîmară... și turnul cel vestit și înalt Colțea se dărîmă. Pe acea vreme se întîmplase și fuga boierilor din București și de la Craiova la Brașov și la Sibiu de frica turcilor, a Pasmagiului...” Ilie Corfus, *Insemnări...*, p. 320.

²⁰ Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, București, 1901—1906, vol. XIII, p. 233—234.

²¹ „Ce gîndim popoare? Ce cugetăm oare? Că sîntem în siguranță pe pămîntul pe care îl locuim? (...) / Vai! nu ne amintim ce groază și ce durere au fost în zilele noastre / cînd cu toții am jelit la 14 ale lunii lui octombrie, cînd s-au zdruncinat, / Dumnezeu mare, cînd s-au cutremurat pămîntul și chiar și atmosfera, / Cîtă moarte de oameni, vai! era să fie! cine oare dintre viețuitori ar fi putut mai mult să trăiască? / Cine nu era oare să-și piardă și mîntea la o durere atît de mare, la o dramă atît de înfricoșătoare? / Cînd de pretutindeni veneau zguduri, vaiete sălbătice [...]”, vezi Grigore Ștefănescu, *op. cit.*, p. 20, pentru versurile lui Dionisie Fotino de aceeași factură și care exprimă aceleași sentimente, vezi V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, București, 1893—1907, VIII, p. 713.

nu ajung să degajeze adevăratele cauze care provoacă aceste calamități. De asemenea nu se poate opera o distincție clară între limitele acestor nivele, deoarece în planul mentalităților situația ca atare este deseori fluidă și insuficient cristalizată și din aceste motive mai greu, dacă nu imposibil, de surprins.

La un nivel inferior al mentalităților se situează păături relativ numeroase, atașate încă sistemului oral de comunicare, care atestă conservarea unui filon de credințe arhaice, de proveniență ancestrală, cu explicații neverosimile, iraționale, iar în unele cazuri de-a dreptul fan-teziste²². La un al doilea nivel se situează cei care-și rețin explicațiile din arsenalul religios, cantonat în mentalitatea creștină, ce admite existența unei ființe supranaturale, un Dumnezeu atotputernic, stăpîn peste desti-nele pămîntenilor, ce pedepsește și sancționează prin mijloace diverse conduita acestora. Cutremurele sînt considerate „o dumnezeiască minune” și sînt puse pe seama voinței de răzbunare a unui Dumnezeu nemulțu-mit, fiind considerate în același timp semne ce vin să confirme o iminentă pedeapsă apocaliptică²³.

O apropiere de sursele epocii trădează existența unor predispoziții, a unor modalități de explicare rațională. Acestea vin evident din partea unor elite și, datorită mediului din care vin, (în speță cel ecleziastic) aceste predispoziții sînt cenzurate. Sînt relevante pentru această atitu-dine cuvintele pe care le oferă credincioșilor săi mitropolitul Antim în-tr-una din predicile sale: „*Pentru cutremur, spun filosofii elinilor, cum să se fi făcut din amestecarea stihilor, zicînd unii într-un chip, alții în-tr-altul, fieștecarele după puterea sa, scoțînd însă de la mijloc pre Dum-nezeu, carele iaste pricina cea dintîi. Ci noi acuma, de această dată vom lăsa la o parte cele ce au zis Anaxagora, Aristotel, Democrit și Anaxa-ment și vom crede cel mai vîrtos pre dumnezeiescul filosof, pre David carele zice: »cel ce caută pre pămînt și-l face să se cutremure și întorcîn-du-și fața se va tulbura.« Drept aceia socotim și noi a fi pricina cea dintîi a cutremurului Dumnezeu.*”²⁴

În timp ce aceste predispoziții ce tind spre explicații raționale sînt timid schițate la începutul secolului și vor prinde anevoie în consistență în durata lui, iar primul nivel se prezintă ca un fluid subteran, ale cărui adevărate dimensiuni sînt greu de bănuît, cel de-al doilea nivel rămîne, cel puțin teoretic, cel mai consistent și față de care se manifestă cea mai mare aderență în epoca de care ne ocupăm. Credem că este de prisos să mai spunem că amîndouă traversează epoca modernă și, în ciuda fap-

²² „Pămîntul se cutremură pentru că șade pe patru pești ștrajnici și peștii stau pe patru trestii și mai mari. Și așa cînd dau peștii din coadă, trestiile se cutremură și dinsele și cu dinsele se cutremură și pămîntul nostru.” Tudor Pamfile, *Povestea lumii de demult. După credințele poporului român*, București, 1913; vezi și Gh. F. Cîușianu, *Superstițiile poporului român în asemănare cu ale altor popoare vechi și nouă*, București, 1914, p. 8—16; Artur Gorovei, *Credinți și superstiții ale poporului român*, București, 1915, p. 94, 255—256.

²³ Vezi D. Furtună, *Insemnări*, în *Miron Costin*, III, 1915, nr. 11, p. 154; „S-au cutremurat pămîntul pentru păcatele noastre dîndu-ne semne a ne pocăi, că iată stă la ușa cel ce vine, nu zăbovește.” Tudor Pamfile, *Pămîntul...*, p. 53.

²⁴ Antim Ivireanu, *Predici*, ed. critică, studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, 1956, p. 243.

tului că vor pierde din consistență, ele vor persista pînă în pragul secolului nostru.

Erau invocate astfel, drept cauze ale cutremurelor, elemente de ordin subiectiv din arsenalul religios, moral sau comportamental. Evenimentele cotidiene, fluctuațiile politice sau convulsiile sociale atîrnau greu în balanță în estimarea cauzelor. Astfel, semnalînd consecințele unui cutremur petrecut în timpul „zaverii” și al ridicării lui Tudor la 1821, un martor ocular notează: „S-au cutremurat pămîntul în zilele răzmeriței lui Ipsilant și ale lui Tudor. Însă să zic de care [pricină — n.n.], că pentru păcatele noastre, și multe mîndrii și înșelătorii, și celelalte toate și multe au trimis Dumnezeu fel de fel de semne pe pămînt și pe cer: cutremure, furtuni foarte mari, cu primejdii de moarte și cu păs mare. Apoi și sabie de la turceasca împărăție, strajnică și groaznică.”²⁵

Manifestarea repetată a acestor calamități, printre evenimentele politice și sociale, invazii de pradă și epidemii, a generat prin asociații ilogice și accidentale credința că ele reprezintă *semne*, care prevestesc nenorociri de tot felul. Se evidențiază astfel un clișeu mental (a cărui origine trebuie plasată fără îndoială în vechile scrieri astrologice), dar care, re-luat de o literatură apocrifă, s-a perpetuat pînă tîrziu în epoca modernă și față de care medii numeroase din secolul al XVIII-lea au manifestat o aderență deloc neglijabilă. Alături de alte fenomene naturale (tunete, fulgere, comete etc.), cutremurele s-au constituit în criterii de pronosticare a viitorului, dînd naștere unei bogate producții în genul cărților de prevestire²⁶. Evidențîind o mentalitate tradițională, aceste producții au constituit o literatură predilectă în epoca de care ne ocupăm²⁷. Evenimentele prevestite de cutremure se circumscriu aceluiași univers al catastrofelor cu care comunitățile umane se confruntau cvasi-cotidian: invazii de pradă, epidemii, schimbări de domni, recolte proaste, foamete etc.: „... Iar de va fi cutremur, între domni va fi schimbare. Și foamete și război. Și în bărbății cei tineri va fi pieire. Iar fiind cutremur noaptea va fi mare nevoie între oameni. Și boierii nu se vor pleca domnului său și vor fugi de la dînsul, cugetîndu-i mult rău și vor începe a se bate. Și în voinici nu va fi tocmire. Și un împărat după apus va muri. Și vor fi ploi multe Iar în țara Eghiptului foamete. [...]

„Iar de va fi cutremur, mare greutate și moarte va fi. [...] Iar fiind cutremur întru amiază-zi vor fi războaie multe. Și ploi. Iar de va tuna și va fulgera și va fi cutremur noaptea oamenii se vor smeri. Și va fi lăcuste multe și robie mare. Și unde se va cutremura pămîntul între domni va fi moarte. Și încă și altei omeniri. [...] Și mult rău și greutate va fi.”²⁸

Clișeul acesta este prezent de altfel în gîndirea comună, în mentalitatea colectivă, fiind evidențiat de însemnări marginale, în cronici etc. Autorul *Cronicii Ghiculeștilor* notează astfel după cutremurul de pămînt

²⁵ D. Furtună, *Însemnări*, în *Miron Costin*, IV, 1916, p. 135—136.

²⁶ Vezi Nicolae Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, București, ed. II, 1974, vol. I, p. 217—235.

²⁷ Vezi I. Bianu, *Bibliografia Românească Veche*, București, 1898—1904, II, p. 374—375; III, p. 186.

²⁸ Tudor Pamfile, *Pămîntul ...*, p. 42—46.

din 11 iunie 1738: „*Se vede că aceasta a fost o prevestire a ceia ce avea să se întâmple în acea țară, căci fără vreo întârziere a început ciuma.*”²⁹

Constantin Ipsilanti, care venea de la Constantinopol spre București, spre a-și lua tronul Țării Românești, surprins în biserica de la Radovanu de puternicul cutremur din 14 octombrie 1802, „*au rămas rău mîhnit de acest semn groaznic.*”³⁰

Încercînd să se desprindă de o asemenea mentalitate fatalistă, unii indivizi se străduiesc să ofere explicații logice, raționale acestor fenomene, dar se opresc la jumătatea drumului, într-o atitudine ambiguă, contrariată parcă în curajul explicației lor tocmai de realitățile dramatice pe care le trăiau:

„*Firesc lucru este cutremurul — scrie un anonim din primii ani ai secolului al XIX-lea — dar nu știu de va fi spre fericirea noastră după nenorocirile ce-or fi urmînd în multe părți și între părinții patriei noastre mai ales. Facă Dumnezeu a conteni bătăile ce de cîțiva ani urmează asupra nenorocitei țări.*”³¹

În același timp, un contemporan al său din Moldova apreciază aproximativ în aceiași termeni:

„*Măcar că firești lucruri sînt aceste cutremure, cînd se prilejuiesc iar se poate zice că arătare și semne rele sînt cutremurele viitoarelor vremi, precum și atunce au arătat acel cutremur, multă vărsare de sînge și pradă turcilor pre săraca Moldova și pre alte părți creștinești.*”³²

Analiza impactului cutremurelor de pămînt asupra psihologiei colective în pragul epocii moderne impune cîteva concluzii. Astfel, aceste fenomene sînt percepute în două planuri distincte: în plan conjunctural ele apar drept creații malefice ale unor forțe supranaturale, care amenință direct existența comunităților umane, și care provoacă panică și psihoză de proporții, pe cînd într-un plan mai larg, în durată, ele nu fac altceva decît să contribuie la menținerea și chiar la reactualizarea unor vechi scheme mentale, contaminate de o gîndire arhaică, mistică și religioasă. Sesizăm încercări timide de a schița înțelegerea și explicarea rațională a acestor fenomene, în timp ce gîndirea umană rămîne în cvasi-totalitatea ei atașată acestei mentalități tradiționale pluriseculare.

TOADER NICOARA

TREMBLEMENTS DE TERRE ET MENTALITÉS COLLECTIVES A L'AUBE DE L'ÉPOQUE MODERNE EN ROUMANIE (1680—1830)

(Résumé)

L'analyse de la problématique qui prend en considération les relations de l'homme, des communautés humaines avec le milieu ambiant, l'impact des calamités — tremblements de terre, épidémies, incendies, inondations —, les implications de cet impact sur la pensée et la sensibilité collective peuvent offrir à

²⁹ *Cronica Ghiculeștilor* ..., p. 423.

³⁰ Ilie Corfus, *Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu*, în *Studii și articole de istorie*, VIII, 1966, p. 320.

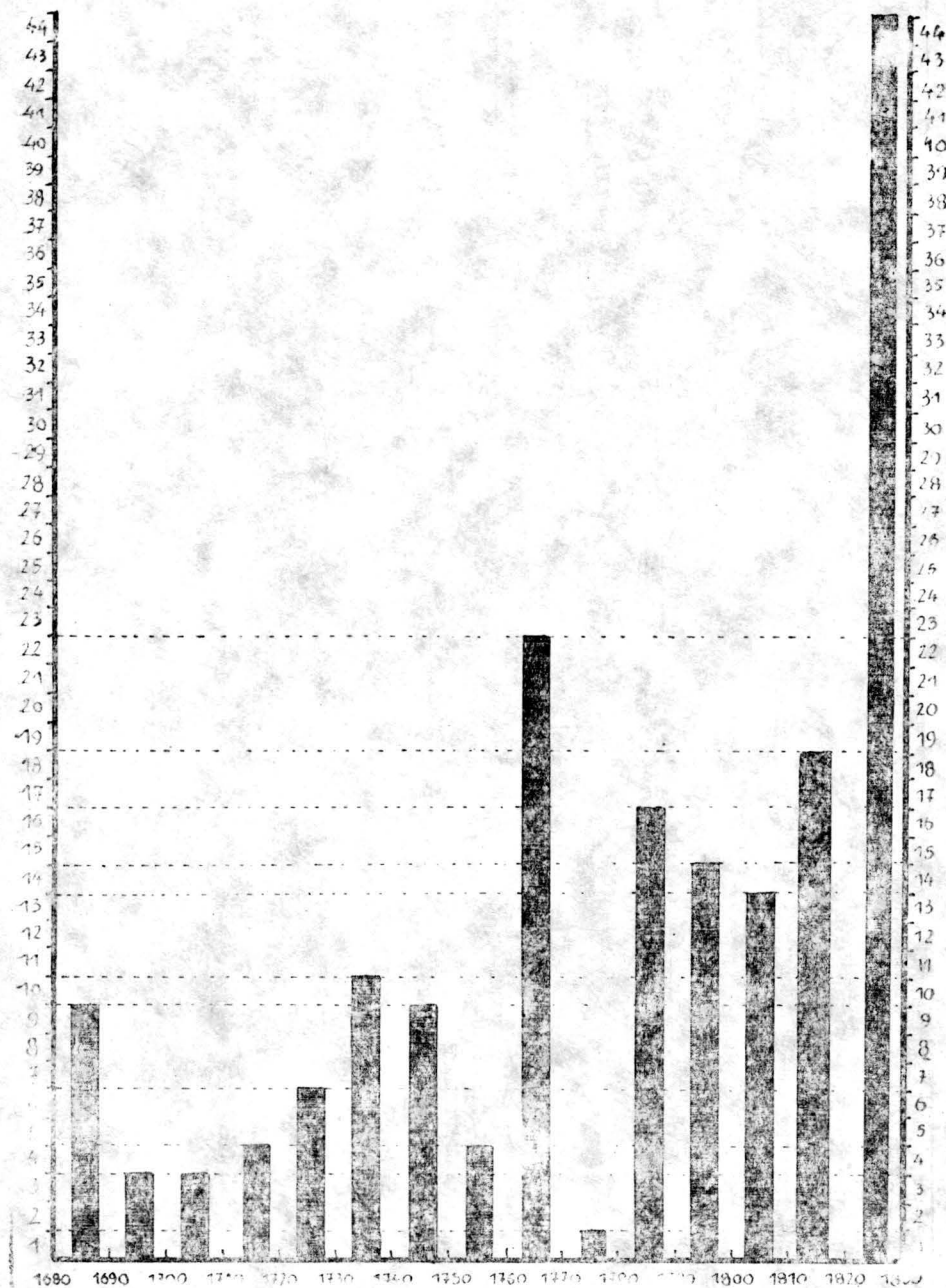
³¹ T. G. Kirileanu, *Insemnări istorice de pe cărți bisericești*, în *Convorbiri Literare*, 1933, p. 52.

³² Nicolae Iorga, *Studii și documente* ..., XIII, p. 41.

l'historien des modalités adéquates pour la pénétration dans le mécanisme intime si compliqué et difficilement accessible des mentalités collectives. Notre étude analyse le comportement des collectivités humaines dans des situations-limite créées par les tremblements de terre entre 1680—1830, quand la société roumaine connaît de transformations de structure qui l'inscrivent décisivement sur la voie de la modernité.

L'état de surprise et de deroute générale produit une large game de sentiments, pensées, comportements spontanées et quelquefois confuses, que les conventions sociales et les règles du bon sens commun ne parviennent pas à les contrôler et censurer entièrement, qui dans des situations normales cachent les véritables dimensions de la personnalité humaine.

Considérées en courte durée, dans un plan conjoncturel, ils provoquent des paniques et psychoses collectives de grandes proportions. Pour les protagonistes de ces drames, ils apparaissent comme de créations des forces maléfiques, surnaturelles qui menacent directement l'existence-même des communautés. Dans la perspective plus large de la durée séculaire, les tremblements de terre ne font que contribuer au maintien et même à la réactualisation des anciens schémas mentaux connotés par une pensée archaïque, mythique et religieuse, ce qui met en évidence, pour l'époque qui nous a préoccupée, l'attachement de la pensée et de la sensibilité à une mentalité traditionnelle, multiséculaire.



FRECVENȚA PE DECENII A CUTREMURELOR (1680—1830)

HARTA SEISMICĂ A ROMÂNIEI

zonele epicentrale
cu numărul de cu-
tremure între
1680-1830

ZONE EPICENTRALE

- I - VRANCEA - 49
- II - FĂGĂRAȘ - 64
- III - OLTEANIA - 1(?)
- IV - BANAT - 15
- V - ORADEA - 14
- VI - MARAMUREȘ - 15
- VII - MOLDOVA - 11
- VIII - DOBROGEA - 2(?)

